

СВОБОДА, ПРАВО, МОВА: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК¹

В. ОГЛЕЗНЄВ

*кандидат філософських наук, доцент,
докторант кафедри історії філософії та логіки
філософського факультету
(Національний дослідницький
Томський державний університет, Росія)*

Очевидно, що нині не викликає сумнівів теза, що свобода — це іманентна властивість людської природи, це та онтологічна особливість, без якої неможливо помислити людину. Але оскільки здійснення свободи є можливим лише через поведінку людини, то тематизація свободи, очевидно, повинна переміститися зі сфери метафізики у сферу соціальної взаємодії, де є можливість не тільки емпірично підтвердити наявність волі, а й, найголовніше, через відповідні соціальні (правові) механізми гарантувати можливість її реалізації. Звичайно, нам не доводиться ставити запитання на кшталт «Чи вільний Робінзон Крузо на безлюдному острові?», так само як і «Наскільки вільний Робінзон Крузо?». А оскільки йому просто немає з ким порівняти свою свободу, то предикат «вільний» стає зайвим і недоречним. Отже, концепт «свобода» є соціальне явище, результат соціальної взаємодії.

Оскільки будь-яке дослідження, пов'язане тією чи тією мірою з поняттям «свобода», стикається насамперед із лінгвістичними труднощами, пов'язаними з розрізненням стилю і термінів *«liberty»* і *«freedom»*, які використовуються або поперемінно, або взаємозамінно, то від того, яка дослідницька стратегія прийнята за основу, в результаті залежить і успіх усієї кампанії. Хоча в західній літературі були зроблені деякі спроби розрізнити свободу-*liberty* і свободу-*freedom*, але вони не мали особливої популярності [1–4]. При цьому ці терміни не можуть бути перекладені на інші європейські мови, в тому числі й російську, які містять тільки одне поняття латинського або германського походження (наприклад, *liberte, Freiheit*), тоді як англійська мова містить обидва.

¹ Дослідження виконано за фінансової підтримки РГНФ (проект № 11-33-00343а2), РГНФ (проект № 12-13-70001а), РГНФ (проект № 12-33-01380а2) Ради з грантів Президента РФ (проект № МК-270.2011.6), у рамках державного завдання освіти та науки Росії на проведення наукових досліджень (Тематичний план НДР Томського державного університету) № 6.4832.2011 і в рамках федеральної цільової програми «Наукові і науково-педагогічні кадри інноваційної Росії», захід 1.2.1 Проект «Семантична невизначеність та її онтологічні наслідки у філософії інформації та комунікації» (2012-1.2.1-12-000-3003-029).

У цьому сенсі дослідження свободи в контексті концептуальної взаємодії таких понять, як «мова» і «право», представлене в цій статті, дало б змогу зробити певний внесок у дискусії про сутність і значення цього соціального явища.

Як відомо, у своїй статті «Два поняття свободи» [5] І. Берлін дав оригінальний аналіз двох основних розумінь свободи — «негативного» і «позитивного», ознаменувавши тим самим початок дискусій і суперечок, пов'язаних з інтерпретацією поняття «свобода».

Яке співвідношення цих розумінь свободи? Припустимо, Ви їдете містом на автомобілі й під'їжджаєте до перехрестя. Ви повертаєте ліворуч, хоча ніхто і ніщо не змушувало Вас вчинити так, а не інакше. Потім Ви, проїхавши перехрестя, повертаєте праворуч, але ніхто і ніщо не перешкоджало тому, щоб Ви повернули ліворуч або поїхали прямо, оскільки на дорозі немає інших машин, немає жодних дорожніх пригод чи заборонних знаків. Ви як водій видаєтеся абсолютно вільним. Але ця ситуація могла б змінитися вельми кардинально, якщо припустити, що Ви забули вимкнути вдома праску, повернули ліворуч і потім направо, відчайдушно намагаючись дістатися будинку, перш ніж це зробить пожежна служба. Замість самостійного керування автомобілем Ви відчуваєте, що Вас «ведуть», оскільки це ірраціональне переживання змушує Вас нестримно крутити кермо спочатку наліво, а потім направо. Крім того, Ви абсолютно чітко усвідомлюєте, що Ваш маневр направо на перехресті означає, що Ви, ймовірно, запізнитесь на вокзал, куди Ви власне і прямували, і що, напевно, Ви вимкнули праску. Таким чином, Ви зовсім не вільні від цього ірраціонального відчуття, яке зупиняє Вас від виконання задуманого.

Ця ситуація дає нам два протилежних розуміння концепту «свободи». З одного боку, можна думати про свободу як про відсутність зовнішніх перешкод і обмежень. Ви вільні, якщо ніхто і ніщо не заважає Вам зробити що-небудь, незалежно від того, що Ви могли б хотіти зробити. У цьому сенсі у зазначеній ситуації Ви видаєтеся вільним. З другого боку, можна думати про свободу як про присутність контролю з боку когось або чогось. Щоб бути вільним, Ви повинні бути незалежним, тобто повинні бути у змозі керувати власною долею у власних інтересах. А в цьому сенсі Ви видаєтеся не вільним: Ви не контролюєте власну долю, оскільки не у змозі керувати почуттям, від якого бажаєте позбутися, і яке перешкоджає тому, щоб Ви усвідомили, що є Вашими істинними інтересами.

І. Берлін назвав ці два поняття свободи негативним і позитивним відповідно. Основна причина для використання цих ярликів у тому, що в першому випадку свобода видається як проста відсутність когось або чогось (тобто перешкод, бар'єрів, обмежень або втручання), тоді як у другому випадку вимагається присутність когось або чогось (тобто контролю, самовладання, самовизначення чи самореалізації). За словами І. Берліна, «ми використовуємо негативне поняття свободи, намагаючись відповісти на питання: “Якою є сфера, в межах якої суб'єкт — людина чи група людей — має бути залишений, щоб зробити що-небудь або бути в змозі зробити що-небудь без перешкод з боку інших осіб?”, тоді як використовуємо позитивне поняття свободи, намагаючись відповісти на питання: “Що або хто є джерелом контролю або втручання, що може визначити що робити чи не робити?”» [5, с. 121–122].

Необхідність вивчення відмінностей між цими двома поняттями в аспекті розрізнення існуючих внутрішніх і зовнішніх факторів по відношенню до актора зумовлена специфікою відповідної галузі соціальної реальності та порушеним дослідницьким завданням. Оскільки теоретизація негативної свободи має своїм предметом, насамперед, ступінь, до якої люди або групи «переносять» втручання з боку зовнішніх сил, то тематизація позитивної свободи більш уважна до внутрішніх чинників, які порушують питання, до якого ступеня люди або групи діють автономно (самостійно або незалежно). Враховуючи цю відмінність, слід було б припустити, що філософія і теорія права повинна сконцентруватися виключно на негативній свободі, а інтерес до позитивної свободи повинен належати більше до психології або етики, ніж до політичної та соціальної філософії.

У своїй політичній формі позитивна свобода нерідко осмислювалась як обов'язково досягнута через спільність. Можливо, найяскравіший приклад — теорія свободи Ж.-Ж. Руссо, згідно з якою свобода особистості досягається через участь у здійсненні колективного контролю над суспільними справами відповідно до «спільної волі». Іншими словами, можна було б сказати, що демократичне суспільство — це вільне суспільство, тобто незалежне, і що члени цього суспільства вільні настільки, наскільки мають можливість брати участь у демократичному процесі. Але є й інші застосування поняття позитивної свободи. Наприклад, іноді йдеться про те, що уряд повинен активно прагнути до створення необхідних для людей умов: самостійності та самореалізації. А також про те, що негативне розуміння свободи більше ніж зазвичай превалує в питаннях ліберального захисту конституційних свобод, типових для ліберально-демократичних суспільств, таких як свобода пересування, свобода релігії, свобода слова, а також у захисті права на приватну власність, хоча деякі дослідники заперечували вимогу, що приватна власність обов'язково збільшує межі негативної свободи.

І. Берлін показав, що негативна і позитивна свобода не просто два відмінних види свободи, вони можуть бути представлені як конкуруючі, несумісні інтерпретації одного політичного ідеалу. Політичний лібералізм припускає негативне визначення свободи: взагалі ліберали стверджують, що якщо Ви схвалюєте індивідуальну свободу, то необхідні серйозні обмеження дій держави щодо особистості. Критики лібералізму часто оскаржують негативне визначення свободи, стверджуючи, що переслідування свободи, що розуміється як самореалізація або самовизначення (людини або спільності), може вимагати особливого виду державного втручання, не дозволеного лібералами.

Таким чином, негативна свобода може розумітись як відсутність перешкод, бар'єрів або обмежень. У кожного є негативна свобода до тієї міри, що дії в цьому негативному сенсі доступні тільки для нього одного. Позитивна свобода є можливість дії або факт дії. Однак все-таки без відповіді залишаються такі запитання: яка концепція свободи правильна? Яка свобода, зрештою, бажана?

Відповісти на ці та подібні питання намагається американський філософ аналітичного спрямування Дж. МакКаллум у статті «*Negative and Positive Freedom*» [6]. Основна його теза полягає в тому, що немає сенсу розрізняти два види свободи — позитивну і негативну — і визначати яка з них є єдиною, «найбільш істинною» або «найбільш цінною» свободою, оскільки різниця між ними

визначена недостатньо чітко і почасти ґрунтується на серйозних помилках. Він пропонує «позбутися від загальноприйнятої, але малокорисної зосередженості на “типах” свободи та звернутися до істинно важливих проблем у цій галузі соціальної та політичної філософії» [6, с. 312]. Дж. МакКаллум стверджує, що фактично є тільки одне фундаментальне поняття свободи, якого дотримуються обидві дискутуючі сторони. І єдине, в чому не погоджуються теоретики негативної та позитивної свободи, як це поняття свободи має інтерпретуватися. Дійсно, є дуже багато різних можливих інтерпретацій свободи, а штучна дихотомія І. Берліна змусила нас вважати, що повинні бути тільки два її варіанти.

Дж. МакКаллум дає таке визначення поняття свободи: суб'єкт, або актор, вільний від певних обмежень або обставин, які перешкоджають, щоб зробити щось або ставати чимось чи кимось. Тому свобода є тріадним відношенням, тобто відношенням між трьома елементами: актором, певними обставинами, що перешкоджають, і певною поведінкою актора. Так, якщо взяти формулу « X по відношенню до $Y \in$ (не \in) вільним зробити (не зробити, стати, не стати) Z », то X буде поширюватися на акторів, Y — на «обставини, що перешкоджають», такі як примус, обмеження, втручання та перешкоди, і Z — на дії, на стан особистості або на обставини. Але наявність у якомусь висловлюванні всіх трьох елементів є не обов'язковою, тому що якщо «при обговоренні свободи відсутнє посилання на один із цих параметрів, це має відбуватися лише тому, що вважається, ніби він зрозумілий із самого контексту обговорення» [6, с. 314]. Отже, будь-яке висловлювання про свободу чи несвободу може бути представлене у вигляді висловлювання згаданої вище форми, яка визначає, що є вільним чи невільним, і хто вільний або невільний зробити щось або стати кимось.

Запропонована концептуальна схема, очевидно, має універсальний характер, оскільки може бути протестована в різних сферах соціальної взаємодії. І безумовно, така формула релевантна сфері права, де тільки аналіз зовнішньої поведінки дає змогу кваліфікувати дії акторів. Таким чином, явно виражений біхевіористський аспект цього тріадного відношення, експлікованого у правовій реальності, дозволяє піти від проблематики розрізнення різних типів свободи і чітко вловити комунікативний зміст концепту «свобода». Дійсно, застосовуючи формулу « X по відношенню до $Y \in$ вільним зробити (не зробити, стати, не стати) Z » до аналізу правових відносин, доходимо висновку, що оскільки «перешкоджаючими у правовій сфері й будуть самі правові правила, що обмежують нашу поведінку в особливому (формально-юридичному) значенні, то X вільний зробити Z , тобто зробити «все, що прямо не заборонено законом». Однак X не вільний не зробити Z , оскільки наявність Y змушує його вчинити так, а не інакше. Таким чином, $X \in$ вільним у тому і тільки в тому випадку, коли мають місце «обставини», відповідні Y . Іншими словами, людина може бути реально вільною тільки у правовій сфері, у межах дії правового правила.

Вперше визначення свободи як тріадного відношення було висунуто Ф. Оппенгеймом у «*Dimensions of Freedom*» [3]. Але, розглядаючи свободу як тріадне відношення, Ф. Оппенгейм вельми суворо обмежив діапазон складових його змінних. Він редукував тріадне відношення до відношення між двома акторами і конкретною (перешкоджаючою або неперешкоджаючою) дією, що створило враження діадного характеру свободи. У структурі свободи Дж. МакКаллу-

ма, на відміну від схеми Ф. Оппенгейма, інтерпретація кожної з цих трьох змінних залишається відкритою. Дж. МакКаллум бажає узагальнити цю тріадну структуру так, щоб вона охопила негативне і позитивне розуміння свободи. Саме тому, він вважає, що «...багато людей, які поділяють свободу на позитивну і негативну, не у змозі зрозуміти, що осмисленість розмов, що стосуються свободи акторів, зрештою, зводиться до розуміння свободи як тріадного відношення. Свідченням цього непорозуміння, або ж передумовою його, є просте, але загальноприйняте визначення відмінності між двома видами свободи як відмінності між поняттями “вільний від” і “вільний для” — опис, який припускає, що свобода може бути одним із двох діадних відношень. Але такий опис не розрізняє двох абсолютно різних видів свободи; він може слугувати лише для того, щоб підкреслити одну чи другу із двох особливостей кожного випадку свободи акторів. Отже, коли йдеться про розрізнення двох видів свободи, думку того, хто стверджує, що “свобода від” — “єдино можлива”, або що “свобода для” — найбільш справжня... не можна вважати розумною і чіткою» [6, с. 318].

Щоб представити точку зору Дж. МакКаллума, повернемося до прикладу з водієм, який думав, що він забув вимкнути праску, і спробуємо його проінтерпретувати за допомогою концептуальної схеми, представлені тріадним відношенням. При описі свободи або несвободи цієї людини будемо описувати кожен з трьох змінних. Отже, з одного боку, якщо ми говоримо, що водій вільний, то під цим, ймовірно, матимемо на увазі, що актор, представлений певною емпіричною сутністю водія, вільний від зовнішніх (фізичних або юридичних) перешкод зробити щось, незалежно від того, що він міг би хотіти зробити. З другого боку, якщо ми говоримо, що водій невольний, то під цим, ймовірно, матимемо на увазі те, що актор, представлений більш високою або раціональною сутністю, невольний через внутрішні, психологічні обмеження виконати якийсь раціональний план. Причому в обох вимогах є як негативний, так і позитивний елемент: кожна вимога свободи приймає обидва значення, і як свобода від чогось (тобто від перешкоджаючих обставин), і як свобода зробити щось або ставати чимось або кимось. Отже, дихотомія І. Берліна між «свободою від» і «свободою для» є помилковою і такою, що вводить в оману і тих, хто говорить, що вважає водія вільним, використовуючи при цьому негативне поняття, і тих, хто говорить, що вважає водія невольним, використовуючи позитивне поняття. Відрізняє ці два розуміння виключно варіант інтерпретації кожної з цих трьох змінних у тріадному відношенні свободи.

Незважаючи на явну цінність тріадної формули Дж. МакКаллума та її сильного впливу на аналітичних філософів, однак розрізнення свобод, проведене І. Берліним, продовжує домінувати в дискусіях про значення політичної та соціальної свободи. Чи обґрунтовані філософськи ці триваючі звернення до позитивної та негативної свободи?

Це питання не було б таке актуалізоване, якби структура Дж. МакКаллума містила будь-які концепції свободи. Зокрема, поняття самовладання або саморегуляції припускає наявність певного контролю, який не пояснюваний за допомогою свободи як тріадного відношення. Тому що якщо розглядати свободу, яка включає в себе саморегуляцію, то отримуємо здійснення свободи на протилежності її можливості [7]. Якщо інтерпретувати свободу через контекст її здійс-

снення, то свобода полягає не просто в можливості виконання певних дій (тобто за відсутності обмежень на їх виконання), а й у тому, щоб фактично здійснювати певні дії певними способами. Ідея свободи як відсутність обмежень на реалізацію подібних висновків могла би бути оскаржена як не здатна описати здійснення свободи, оскільки останнє не вказує на відсутність обмежень.

Наприклад, Е. Нельсон поставив під сумнів це позитивно-негативне розрізнення свободи як таке, що почасти збігається з розрізненням між здійсненням і можливістю свободи [8]. Він вважає, що більшість теоретиків, які традиційно дотримуються позитивного розуміння свободи, не розрізняють свободу як відсутність обмежень і свободу як свободу робити щось або ставати чимось чи кимось. Для цих теоретиків свобода є відсутністю взагалі будь-якого обмеження на поведінку конкретного актора (причому обмеження на свободу розуміються ними в гранично широкому сенсі). Різниця між такими теоретиками і так званими негативними теоретиками свободи полягає скоріше в ступені конкретизації *X*. Для тих, хто приймає вузьку концепцію обмежень, *X* менш конкретизований (*X* визначається реалізацією будь-якого з безлічі варіантів поведінки); для тих, хто приймає широку концепцію обмежень, *X* більш конкретизований (*X* визначається реалізацією тільки певного варіанту поведінки).

Те, що, можливо, залишається від подібного розрізнення, є спрощеною класифікацією різних інтерпретацій свободи, основне завдання якої полягає у визначенні їх відповідності класичній ліберальній традиції. Таким чином, свобода індивідів і свобода їх волі — поняття тотожні. Воля у праві є вільна воля, яка відповідає всім сутнісним характеристикам права і тим самим відмінна від довільної волі і протистоїть сваволі. Вольовий характер права зумовлений саме тим, що право — це форма свободи людей, тобто свобода їхньої волі.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Gibbs B.* Freedom and Liberation. — London, 1976.
2. *Flathman R.* The Philosophy and Politics of Freedom. — Chicago, 1987.
3. *Oppenheim F. E.* Dimensions of Freedom: An Analysis. — New York, 1961.
4. *Aron P.* Эссе о свободах. — М., 2005.
5. *Berlin I.* "Two Concepts of Liberty", in I. Berlin, Four Essays on Liberty. — London, 1969.
6. *MacCallum G. C.* Negative and Positive Freedom // The Philosophical Review. — 1967. — Vol. 76.
7. *Taylor C.* «What's Wrong with Negative Liberty», in A. Ryan (ed.), The Idea of Freedom. — Oxford, 1979, reprinted in Miller, 1991.
8. *Nelson E.* Liberty: One Concept Too Many? // Political Theory. — 2005. — Vol. 33.

Оглеznєв В. В. Свобода, право, мова: концептуальний взаємозв'язок

Анотація. У статті представлена інтерпретація концепту «свобода» засобами аналітичної філософії. За допомогою техніки концептуального аналізу «свободи» і «права» встановлено релевантність загальної теорії права і філософії права. Використані напрацювання філософії мови, що дозволяє переглянути концепцію свободи І. Берліна. Запропонована методологія дає змогу перенести увагу зі сфери метафізики права у сферу епістемології права, що сприяє новій інтерпретації традиційних філософсько-правових проблем.

Ключові слова: позитивна свобода, негативна свобода, право, мовні конструкції, концептуальний аналіз, методологія права, філософія права.

Оглезнев В. В. Свобода, право, язык: концептуальная взаимосвязь

Аннотация. В статье представлена интерпретация концепта «свобода» средствами аналитической философии. Посредством техники концептуального анализа «свободы» и «права» установлена релевантность общей теории права и философии права. Используются наработки философии языка, позволяющей пересмотреть концепцию свободы И. Берлина. Предложенная методология позволяет перенести внимание из области метафизики права в область эпистемологии права, что способствует новой интерпретации традиционных философско-правовых проблем.

Ключевые слова: позитивная свобода, негативная свобода, право, языковые конструкции, концептуальный анализ, методология права, философия права.

Ogleznev V. Liberty, Law, Language: Conceptual Interrelation

Summary. The article presents the interpretation of the concept of «liberty» by the tools of analytic philosophy. By the technique of conceptual analysis of «liberty» and «law» the relevance of the general legal theory and legal philosophy are stated. Developments of philosophy of language, which allows to redefine I. Berlin's conception. The proposed methodology allows us to transfer the attention from the sphere of metaphysics of law to the area of epistemology of law. This contributes a new interpretation of traditional philosophical and legal problems.

Key words: positive liberty, negative liberty, law, language constructions, conceptual analysis, methodology of law, philosophy of law.